

על ישעיהו ליבוביץ' – הרב דוד ביגמן

תמלל וערך : דביר חדד

בישיבת הקיבוץ הדתי שבמעלה גלבוע בימי חמישי מועברים שיעורים לכל הבחורים בישיבה בנושאים שונים לפי רצונם ובקשתם ע"י הרב דוד ביגמן. מאחר והוגה הדיעות פרופסור ישעיהו ליבוביץ' "קונה" את התלמידים מידי שנה, הרב ביגמן מעביר עליו שיעור ובו הוא מסביר את היתרונות והקשיים אצלו. כדרכו של הרב ביגמן, הוא מלמד ומדבר על עוד הרבה דברים ומושגים מסביב. שיחה מרתקת על השפה הדתית, קשייה, הניסיון לפתרון של ליבוביץ', תורתו של לודוויג וויטגנשטיין, והרעיונות הבסיסיים של עמנואל לוינס. תהנו!

כשהמילים "שאלה" או "תשובה" מודגשות, הכוונה היא שהתלמידים שאלו או ענו את השאלה או התשובה הזו.

היהודי הזה חבק עולמות משום שהוא התעמק בפרטים. ובתחום של ההגות הוא כתב על כל מיני נושאים. אבל יש נושא אחד מרכזי שהוא החידוש הגדול שלו. בד"כ זה דווקא נושא שאנשים לא יודעים עליו, או שהם לא מבינים מה הוא רצה לומר.

דווקא על הנושא הזה יש לי הערצה גדולה על האיש וגם ביקורת עצומה.

אז אני רוצה לפתוח בשאלה, מה היה הנושא המרכזי שבו הוא חידש את הגותו? מה הנושא שהפחיד איתו? מה הנושא שהוא "התלבש" עליו, ויצר תפיסות חדשות? מישהו יודע? הכל בעצם נובע מזה ד"א. כמעט הכל. ישנן כמה בעיות שלא קשורות באופן ישיר לזה אפילו לדעתו.

תשובה : על עבודת ה' לשמה?

נכון, אבל מאיפה זה נובע? הדגש הזה? מה הבעיה שהפחידה אותו?

תשובה : טרנסצנדליות של האל.

נכון, יפה. אף אחד לא ידע את זה. תמיד אמרו לי החבר'ה כל שנה, במחילת כבודכם, אף אחד לא יודע! יפה, אבל זה לא סתם הטרנסצנדליות של האל. הטרנסצנדליות של האל זה מילים קצת ריקות במובן מסוים. צריך קצת יותר להסביר למה ההגות שלו צומחת במאה ה-20 ובאיזה צורה הנושא הזה הטריד אותו. אמרת טוב, אבל עכשיו אני אשתמש במילים אחרות הן מעשירות מאוד את הדין והן קשורות מאוד לנושא במיוחד להגות היהודית הדתית ובפרט שלו. אבל בהגות הכללית הנושא מתעצם מאוד בתחילת המאה ה-20. הוא מתעצם מאוד בגלל תורתו של הוגה אחד : לודוויג וויטגנשטיין.

בגלל המפעל חיים של האדם הזה, הנושא מתעצם מאוד. ואני מדבר על הבעיה של השפה הדתית, זה הנושא. הטרנסצנדליות של האל זה משהו שתמיד הטריד את ההגות היהודית, וגם ההגות הנוצרית וגם ההגות האיסלמית, וכל הדתות המונותאיסטיות היו מוטרדות מהנושא הזה בצורה כזו או אחרת. ובמיוחד ההגות היהודית ובהרבה מאוד מובנים יש הוגים יהודיים שהקדימו את וויטגנשטיין. שלפני שויטגנשטיין דיבר, כבר יש לנו התמודדות במקוות עם השאלה הזו. אבל וויטגנשטיין הציג את השאלה בצורה הכי חריפה. והשאלה שלו הייתה מה בעצם המשמעות של השפה הדתית?

אתם יודעים מה הייתה ההוכחה של דקארט לקיום האל?

תשובה : זה מונח מתמטי. אם יש לך את האידיאה של קיום האל בהכרח שהוא קיים.

יפה מאוד. מכיוון שהשפה האינשושית מתייחסת לקיים, האל קיים. אם הוא לא קיים, אז מאיפה זה בא? האמירה הזו שלו, שנראת קצת מצחיקה בימינו – עוד רגע אסביר למה – יושבת על הפער שבין השפה שלנו לשפה הדתית. היא אומרת כל דבר שיש בעולם הוא מושג על משהו קיים. אז איך אנחנו יכולים לדבר על אלוקים? כנראה שהוא קיים!

שאלה: מה זה שונה מכל מיני דברים שיש להם ביטוי במציאות אבל הם לא קיימים במציאות? זו שאלה מצוינת, אבל תאחז בה רגע. אנחנו צריכים ללכת עוד קצת אחורנית אחורה. ואז נתחיל להתקדם קדימה.

שאלה: אז רגע, בעצם לפיו הכל קיים? לפיו כל מחשבה אנושית היא בעצם קיימת. חשוב לזכור שהוא דיבר על המושג אלוקים, אבל קדמו לו הקאלאם. צריך לדעת שהם אסכולות שלא קשורות בכלל. הקאלאם זה הפילוסופיה של התרבות היוונית-איסלמית שהרמב"ם מתווכח איתם כל הזמן: כת המדברים.

עכשיו לקאלאם, היה להם אותם מחשבות של דקארט אבל ברוחב הרבה יותר גדול. וזה בדיוק מה שהבחור פה אמר, "רגע, אם אומרים את זה על אלוקים אז אולי זה נכון על כל מיני דברים?" דרך אגב, הוויכוחים של הרמב"ם איתם הם יחסית מהדברים המוכרים. זה כי פעם היו לומדים בבתי הספר את ה"שמונה פרקים" של הרמב"ם, ובשמונה פרקים הרמב"ם מנהל איתם וויכוח. באוזני האדם המודרני זה נשמע מגוחך.

הקאלאם חושב שכל דבר שאדם יכול לדמיין ולחשוב, קיים במציאות. והרמב"ם מגחך על זה ואומר שאדם יכול לדמיין ספינת ברזל שטה באוויר וברור שזה לא קיים. לנו זה נשמע נורא מצחיק, כי אצלנו זה קיים. והם אמרו שזה קיים ברגע שאתה מדמיין את זה.

כנגד הקאלאם, יש טענה מאוד פשוטה. שימו לב לטענה של הרמב"ם, הוא אומר: "ספינת ברזל שטה באוויר". איך אדם יכול לדמיין ספינת ברזל שטה באוויר?

תשובה: הוא לוקח דברים שקיימים ומרכיב אותם ביחד. נכון מאוד! יש ספינה, יש ברזל, (למרות שאין עדיין ספינות מברזל בתקופתו. ספינות ברזל הראשונות היו לפני מאתיים שנה. הן נכנסו מאוד מאוחר. כל הספינות היו מעץ, אז זה כבר!) והוא מרכיב מהם ספינה מברזל ומשיט אותה באוויר בדמיונו כמו שהוא רואה ציפורים, עטלפים, פרפרים, לכן זה באמת מבוסס על דברים קיימים. תחשבו על הדרקונים שיש בהרבה תרבויות, סוג של לטאה גדולה עם כנפיים והכל מורכב ביחד מדברים שהאדם מכיר. איך עשו את האווירון בסופו של דבר? האחים רייט הסתכלו על מבנה הכנפיים של הציפור – זה ידוע, ואז גילו שזה יוצר מצב של לחץ גבוה מתחת לכנף מאשר מעל, ואז הוא עף.

לגבי אלוהים, זה לא עובד כל כך טוב. זה לא עובד כל כך טוב אחרי שהמחשבה הדתית מתחילה לחשוב שזה לא מספיק טוב, ברגע שהאנלוגיות כבר לא מתאימות. זאת אומרת שיכול להיות שהמחשבה הדתית מאוד מאוד פרימיטיבית (לא ביטוי שלילי אצלי. זהו ביטוי של זמן) וכוונתי היא לראשית הדתות.

תבוא היהדות ותגיד וודאי אנשים מדמיינים את האל, ולמרות שהרב קוק אומר באופטימיות גדולה שהרמב"ם ניקה את היהדות מכל ההישגים של ההאנשה, בכל אופן, עדיין. כשהרב קוק מתווכח עם אנשי העלייה השנייה

הוא אומר: "אם אני הייתי מדמיין אלוהים כמו שאתם מדמיינים את אלוהים, גם אני הייתי כופר בו!" התפיסה של הרב קוק היא מאוד נמוכה.

עוזבים את הדימויים האלה של אלוהים, אבל שרידים של הדימויים האלה קיימים כל הזמן, למרות שהמחשבה הדתית הבינה שזה לא הולם. אבל אם זה לא הולם, מה קורה לנו אז? אם אין אנלוגיה? אז כדי להבין את עוצמת הבעיה, אז נאמר שויטגנשטיין טען (ושימו לב עד כמה זה קשור למה שדיברנו מקודם, אנחנו פשוט מחברים בין דיעות שונות, מישוהו פעם אמר הכל-זה אריסטו והשאר ממחזר את עצמו) שההפשטות הכי הכי רחוקות הן מתבוססות על משהו טבעי ממש. ויש לו דוגמא יפה. (הרקע לליבוביץ מאוד קשור לויטגנשטיין.) יש את פועלי הבניין באנגליה שעומדים על הפיגומים וצועקים slab. יש איזה עשרה פועלים שמכינים לו משהו ארוך ובסופו של דבר מוסרים לו אבן לבנייה. והיום יש שם כולל לכל כזה, ואנו קוראים לו לבנה.

עכשיו תחשבו על מתמטיקה, כולם מכירים את המושג נגזרת לדוגמה. אבל הנגזרת היא מתבססת על משהו מציאותי. הכל בעצם נובע מכך. המילים הכי מופשטות מבוססות על משהו מציאותי. חוץ ממילה אחת, לדעתו.

מה המילה הזו?

תשובה: אלוקים.

לא שם ה' ולא אלוהים. אבל זה אותו דבר מבחינתנו עכשיו בשיחה.

אבל הבעיה היא כזו, זה לא אומר כלום על קיומו של אלוקים!

איך אני יכול לדבר על משהו אם הוא לא קיים? כנראה זה מושגל (קיים) במוחי! זה מה שדקארט חשב. כמובן, יש לו אסכולה שלמה שבאה בעקבותיו.

אבל הוא (ויטגנשטיין) לא אמר שאלוקים לא קיים. הוא אמר שהמילים חסרות משמעות. זה הרבה יותר חמור. אתם מבינים למה? יכול להיות שהוא קיים, אבל אי אפשר לומר עליו כלום. עכשיו כמובן הביקורת הזאת היא הרבה יותר חריפה על הנצרות מאשר על היהדות. זה מה שבדיוק ליבוביץ הדגיש. כי איפה זה פוגע בנו? האמירה שאי אפשר לומר על הקב"ה כלום? במה זה פוגע? פוגע בתפילה, פוגע בשירה הדתית, פוגע בפיוט, בעממיות, בשפה הדתית, במה זה לא פוגע? במציאותו. בזה הוא לא פוגע בכלל.

הבעיה היא שאנשים לא יכולים לדבר עליו כלום. אז מה אמר ליבוביץ? שאין צורך לדבר עליו כלל! עיקר היהדות זה לא הדיבור, זה לא התיאולוגיה, זה המעשים.

שאלה: אבל גם קיום מצוותיו זה לדבר אליו. מה זה מצווה אם לא לעבוד אותו? לדבר עליו איכשהו?

נכון! אני חושב שאתה הולך בדיוק להגיד את הטענה הבאה שלי. זו הביקורת שלי על ליבוביץ.

ממשיך השואל: אם יש מצוות, ז"א שיש רצון אלוהים, וכבר יש בעיה.

יפה מאוד. אני רוצה להגיד את זה בצורה טיפה יותר מדודה קצת. רגע, כולם הבינו? אנחנו רצים מהר, אני רוצה לוודא שכולם הבינו.

זו לא בעיה של קיומו של אלוקים, זו בעיה שהדתות מדברות על אלוקים, מתייחסות אליו. לכן ליבוביץ מרגיש גם קירבה לרמב"ם. הרמב"ם טען, מימים ימימה- וזה דבר ידוע ומפורסם- הרמב"ם בשלושה פרקים במורה

נבוכים ובפרק אחד בפרט אומר שאי אפשר לומר על הקב"ה שום דבר חיובי אלא רק תואר שלילי. גם על הרמב"ם יש מה לבקר, אפשר לדבר גם על הרמב"ם ולעשות עליו שיחה שלמה. הרמב"ם ככה חשב, זאת אומרת יש מסורת עתיקת יומין שאי אפשר להגיד שום דבר חיובי על הקב"ה. הרמב"ם אמר שאפשר להגיד רק דברים שלילים. בעצם אם אומרים דברים חיוביים יש בעיה עם המוטיבים. אם אני אומר הקב"ה חכם, אני מתבסס על החכמה האנושית שאני מכיר, וזו בעיה.

אפשר להגיד עליו רק לא טיפש, או לא חכם, אבל לא רק זה. הביקורת של בעל התניא על הרמב"ם, היא שגם אם אמרתי שהקבה לא טיפש, עדיין אני משתמש בדימוי אנושי כדי לתאר אותו, רק בנגטיב שלו. זה ברור? זה כמו שאני אגיד על ירדני שהוא לא ישראלי. כי עדיין הדימוי הוא אנושי. אם אני אומר לא טיפש אני עדיין חושב עליו כלא טיפש במובן אנושי, גם זה דימוי.

שימו את הביקורת על הרמב"ם בצד, נחזור אליו בפעם אחרת.

שאלה: למה העובדה שאני מדבר על אלוהים, ושאני עובד אותו, לא מפורשת כאילו יש לי יחס אליו? אמרת שהדבר היחיד שבו זה לא פוגע זו המציאות שלו.

אני לא ארחיב כרגע, כי אם אני ארחיב זה פשוט לא ייגמר, אבל אפתח חלון ואסגור אותו מהר. אסגור אותו לא על מנת לסגור אותו הרמטית, אלא כדי שנוכל להמשיך את השיחה. הרב קוק אומר שאנחנו לא יודעים כלום חוץ מאת מציאותו של אלוקים, אפשר לפקפק באמירה הזו בגלל סיבה פשוטה. זה עלה לי יום אחד כשרכבתי באופניים, ליד ישיבת עין צורים, זה קיבוץ של מישור-אפשר לרכב על אופניים בקלות. זה מאוד מעשי, לא כמו פה. רכבתי על האופניים ואמרתי לעצמי, הרמב"ם אומר שאפשר רק תואר שלילי, ובעל התניא אומר שגם זה לא אפשרי! בואו ניקח את המושג היות, קיים. אז מה יגיד הרמב"ם? צריך להגיד שהוא 'לא נעדר', או שהוא 'לא לא קיים', אבל מה יגיד בעל התניא? שגם את זה אי אפשר לומר! כי גם להגיד שהוא קיים מבוסס על הדימוי האנושי שאנחנו מכירים מהקוסמוס שלנו! בתוך העולם שלנו!

אז לכן גם אי אפשר להגיד על הקב"ה שהוא קיים, אי אפשר להגיד שהוא לא קיים. אי אפשר להגיד עליו כלום. לכן אתה צודק!

אבל אנחנו סוגרים את החלון הזה. ודרך אגב, כמעט נפלתי מהאופניים, לא רק בגלל שזו מחשבת כפירה אדירה! מיד שיבחתי והודיתי את הקב"ה על שנתן לי כזו הארה ומחשבה יפה. וכמעט נפלתי מהאופניים כי נכון שזו מחשבה יהירה אבל לבטח חשבו את זה אנשים רבים לפני.

(מישהו פה אמר לי שהוא כל הזמן מנסה לא לחשוב. אז אמרתי לו זה בסדר תחשוב! אהה, אולי רק תיפול מהאופניים. פעם נפלת ממחשבה? או בגלל שחלמת? זה גם קרה לי. שחשבתי על איזה סוגיה או משהו ונתקעתי באיזה משהו ונכנסתי במשהו. זה יכול להיות כשאתה חושב על תוספתא, לא על איזה בעיה פילוסופית.)

אז נחזור לעניינו. נשים את העניין בצד, אני לא בורח מהשאלה ונדבר עליה בהזדמנות אחרת. אבל השאלה הזו לא מטרידה אותי, אלא מטרידה אותו השפה הדתית. איך הוא מקבל את מציאות האל? זו סוגיה בפני עצמה שלא הכנתי להיום, אבל אני יכול להכין אם תרצו. לגבי השפה הדתית אני נכנס לעניינים שלו ואז יש לי בעיה. למה יש לי בעיה? כי אני מבין שהיהדות זו דת שאין לה את הבעיה של השפה הדתית! כי השפה היא לא חשובה לה.

תבינו כל מיני אמירות שהוא אמר. "אפשר להתפלל מספר טלפונים" כי השירה וההודאה ובטח הבקשה זה לא חשוב, זה רק מצווה! אתם מבינים מה הוא עשה פה? הוא ניטרל את המשמעות הפנימית של המצווה, ואמר שזו רק מצווה, הוא חייב לומר את זה. אחרת הוא לא פתר את הבעיה שהוא מנסה לפתור.

החבריה משיעור ב' מצאו ספר טלפונים קיבוצי בתוך כריכה של סידור רינת ישראל, זה בדיוק בגודל, זה היה הרבה שנים בבית הכנסת של קיבוץ מעלה גלבע בעזרת נשים. פתחו את הסידור, וראו ספר טלפונים קיבוצי. בפנים היה כתוב: "סידור תפילה של פרופסור ישעיהו ליבוביץ". אבל ברור שהוא חייב לומר את זה! כי הוא לא יכול לאפשר שום גישה אחרת.

למשל, לא יכול להיות שהוא "מכלכל" וכו', כבר חז"ל אמרו שזה בעייתי. גם אי אפשר להתייחס אליו כאל קופת חולים, או כמקור פרנסה. להסתכל על הקב"ה כסוג של הספק הראשי הוא דימוי בעייתי כלפי הקב"ה. אלא מה, הביקורת היא, וכתבתי את הביקורת הזו, וכל חסידי ליבוביץ' קפצו עליי, אתה לא הצלחת בכלום. כי רצית לפתור את הבעיה של השפה הדתית, ורק העברת אותה ממקום אחד למשנהו- כי גם שפת הגוף היא שפה. וכשאני עובר את הקב"ה דרך המצוות, טמון פה דימוי. הדימוי הוא של המלך, המפקד. אז מה פתרת? אז אתה לא אומר "המלך", אתה רק מצדיע. הגוף שלך אומר 'אני עבד'. "אנא עבדא דקודשא בריך הוא!" אז מה פתרת?! אתה תתנגד לכל דימוי של הקב"ה, אבל בזה פתרת את הבעיה של השפה הדתית? אז זו הביקורת.

פעם השיחה הייתה נגמרת כאן. עכשיו אני רוצה ללמד עליו מילת זכות. כי אני חושב שהביקורת היא טובה, אבל אני רוצה ללמד קצת זכות עליו. אני לא חושב שהוא פתר את הבעיה באופן בינארי, אני כן חושב שהוא הצליח להסביר לנו משהו על היהדות וגם קידם אותנו למרות שאני לא חושב שיש פתרון באופן מוחלט. ז"א אם אתם מעמידים ליבוביץ' לשיפוט בינארי של עבר או נכשל, אז הציון היה נכשל. כי אתה ניסית לפתור את הבעיה של השפה הדתית והשתמשת בדימוי ולכן זה נכשל.

אבל אם נאמר, משהו שאני חושב שליבוביץ' עצמו אולי לא היה אומר, אם נעמיד את זה בצורה רציפה ולא בינארית ואתה תשאל באיזה התייחסות של הקב"ה יש יותר האנשה ואיפה יש פחות, אז אני אומר שליבוביץ' קידם אותנו. אני רוצה להסביר את זה, זה לא סתם מילים, אבל עוד רגע תבינו שברגע שמגיעים למחשבה הזו זה משחרר אותנו מביטויים נוספים. אז, מה ליבוביץ' חשב שהוא עושה? למה הוא לא ראה את הבעיה הזו? לכאורה הבעיה הזו היא כל כך פשוטה, שכל אחד אמור להבין אותה! זאת אומרת קודם כל צריך להבין את השפה שלו ומה הוא רצה, ואחרי שמבינים את זה אז הוא נכשל, נכשל - כי בכל אופן יש פה האנשה. היא אפילו יותר חמורה. מה יש יותר ברור מלהשתחוות? הגוף יודע לדבר.

בדיוק סיפרתי הבוקר, בוועד אני חושב, על שני זוגות. לישיבה יש כלל, מותר להביא רק ארוסות, אי אפשר להביא חברות לישיבה. קבענו את הכלל הזה בעיקר בשביל להגביל, הייתה תקופה שכל שבת היה דבר אחד גדול. רק ארוסות- קבענו את זה די מוקדם.

בא אליי בחור וביקש חריגה מהכלל ואמר שיש לו שכנה שהיא גיורת צדק, והיא מאוד תשמח ותהנה אם היא תבוא לשבת. אמרתי לו בסדר, שתבוא. אחרי איזה חודשיים הוא ניגש אליי, בא לשבת לבדו, ואמר לי: "הרב ביגמן, לא סיפרתי לך את כל האמת. אנחנו התארסנו, אתה מוכן לערוך את החופה?"

אז אמרתי לו: "סיפרת לי את כל האמת. לא הסתרת ממני דבר."

"איך?"

אמרתי: "ראיתי את זה בעיניים שלך באותה שבת."

המקרה השני שייך לאח של אברהם, שהגיע לפה עם איזה חברה, בעצם בחורה עם חוס, ואמרתי לו- אז מתי החתונה? אז הוא אמר רגע, אבל רק מחר אנחנו מודיעים שהתארסנו! ממש ככה. הוא תמיד היה אומר לי, אתה הראשון שידעת שהתארסנו כי ידעת לפני שהתארסנו, לפני שזה היה רשמי.

לפעמים הגוף יודע לדבר. אתם יודעים מה זה, פנטומימה. לא חייבים לדבר במילים ולכן זה קצת מוזר מה שליבוביץ' אומר. אבל, אני חושב שאפשר להבין אותו אם נשים לב לנקודה הבאה. בוא נדבר על שני שירי אהבה: בשיר אהבה אחד יהיה כתוב עליה, בשיר אהבה שני יהיה כתוב אליה, או על הקשר. נדמה לי שמה שהוא חשב על זה שאנחנו לא מדברים על הקב"ה, אלא צורת הגוף שלנו משדרת יחס, והשפה הדתית השגורה בפי האנשים, אני מדבר על הקב"ה, על אינסוף, כל מיני מילים אני אומר עליו. פה אני רק מבטא יחס. בגלל זה אומר אני, זה לא לגמרי חלק. הוא מקבל ציון עובר, אבל לא לגמרי יפה.

כשאדם אומר אני אוהב אותך, הוא לא אומר בסתר ליבו את הכי מדהימה בעולם? הבנתם מה שאני אומר? כשאדם אומר אני אוהב אותך, זה מתייחס רק לייחס. A מתייחס לB, אבל באופן סמוי יש התייחסות לאובייקט של האהבה. אתה לא היית אוהב אותה אלא אם... אתה לא היית עובד את הקב"ה אלא אם... לכן זה לא לגמרי חלק. זאת אומרת זה שיפור בוודאות, אבל לא לגמרי חלק עדיין.

אבל! אם זו הנקודה שממקדת אותנו ביחס ולא במהות של אלוקים, אז כבר השתחררנו מליבוביץ', כי אז אני יכול לתרגם את הכל ליחס. מפקד-פקוד, וכו'. הבנתם מה שאני אומר? תגידו אתם איזה שירה דתית שאתם מכירים. "לכה דודי לקראת כלה", "אדון על כל המעשים" כל פעם שיש דוגמה של שיר ושבח לקב"ה אני יכול לומר, וההוגים הדתיים אמרו את זה לפני ליבוביץ', שאני לא מתכוון לתאר את הקב"ה דרך המילים האלה אלא רק את היחס הסובייקטיבי שלי אליו.

שאלה: איך זה מקדם אותנו? אני לא מבין למה ליבוביץ' קידם את עצמו.

כי היחס שלנו הוא לא גיבובי מילים! היחס שלך הוא משהו שאתה מכיר. את אלוקים אתה לא מכיר אבל את היחס שלך אליו אתה מכיר.

שאלה: אתה לא יכול ליצור יחס בלי להכיר. אני לא מבין איך ליבוביץ' יוצר יחס כלפי משהו שהוא לא מכיר. אתה צודק. זו שאלה מרתקת, והוא סותר את עצמו. יש לו כמה וורטים, איך הוא יוצר את היחס. (פעם אחרונה שקראתי ליבוביץ' היה לפני 30 שנה? כדאי לקרוא שוב.) בכל אופן, שאלתי גם תלמידים שלו על הנקודה הזו. מה שאני מתכוון לומר הוא שאם אתה מתכוון לומר שיחס צריך להתייחס למושא של היחס כפתרון, אז זה לא חייב להצטמצם ליחס לדבר ולא לתיאור, אפשר להגיד את זה גם על מילים.

כשחיפשתי שירה דתית שמתארת את הקב"ה, שימו לב שהתחלנו לחשוב על שירים מהשירה הדתית הקלאסית כמעט כולם לא מדברות על הקב"ה אלא על היחס אליו. "נשמת כל חי תברך", "אדון על כל המעשים, ברוך ומבורך בפי כל הנשמה", וכו'. כל המילים של השירה הדתית באמת מבטאות יחס. תחשבו על פיוטים של ראש השנה של אשכנזים, אני חושב ששל הספרדים אותו דבר, אבל אני משום מה מכיר יותר טוב את של האשכנזים, הכל מתאר יחס לקב"ה, לא מתאר אותו בכלום. אתם מכירים את הפיוט הזה של "ה' עמיתך"? מכירים את זה? כאילו המלאכים אין להם חיסרון והם משבחים את הקב"ה, והבריות שהם כל כך חלשים גם משבחים את הקב"ה והנה מה שאתה מבקש. שהבריות והחלשים הם דווקא ישבחו אותו. אבל רוב השירה הדתית היא לא מתייחסת למושב הזה. בדרך כלל יש רק יחס.

שאלה: מה לגבי "אמת ויציב וישר..."

השאלה היא לגבי מה המילים מתייחסות. אני יכול להוכיח בעזרת סוגייה שה"אמת" לא מתייחס לעבר, אלא להבא- לא תיאור של הקב"ה.

שאלה: איך הוא מתייחס לתיאור האל במקרא?

הוא אומר משהו מאוד חריף שהרמב"ם אמר כבר לפניו. שהתורה אמרה את זה בשביל אנשים שעוד לא עלו להר (או למעלה גלבע). הרמב"ם כבר אמר, בכמה מקומות, שהמקרא מתארת את ה' בשביל פשוטי העם, אבל בעצם אני דורש מהפילוסוף לעבור את זה.

(אני לא בעמדה הזו, אני חייב לומר שבשיחות האלה בכלל שאני מציג בפניכם עמדות, יציג מה קשה בהם, ואנסה לתרץ. אני לא מתחייב להזדהות או לא להזדהות איתה. מה היה חשוב לי בשיחה הזו? שתבינו את הבעיה, תבינו שיש בו עוצמה של ניסיון של התמודדות, ושה לא לגמרי מצליח.)

אני מעריץ את האיש הזה על הניסיון לפתור את הבעיה הזו בעוצמה. כרגע אצלי זה לא לגמרי פותר את הבעיה, ואם כבר מדברים על היחס, אז אפשר לדבר עליו. תסלחו לי אבל זה נורא וולגרי, אלה שכותבים על סטיקרים יכולים לכתוב באותה מידה הקב"ה אני עובד אותך, ואני אוהב אותך. אני שונא את זה, אני חושב שזה וולגרי, הם נוראיים. רובם בעייתיים, היהדות בדרכי נועם היא, הדברים האלה מלכתחילה לא היו צריכים להיכנס.

להגיד אני אוהב אותך, ולהגיד שאני מקיים מצוות, עובד את ה', זה אותו דבר. אבל ליבוביץ' חשב שאלה הם שתי דברים. הוא חשב כנראה ששפת הגוף היא יותר עדינה ופחות מפורשת. הוא אמר תעבוד אותי, ומטבע הדברים זה תמיד יהיה עדין יותר. המילים איכשהו תמיד תופסות יותר. ובגלל השאלה שלך זה לא פותר את השאלה לגמרי.

שאלה: איך דתות מתמודדות עם הבעיה של השפה הדתית?

אני אגיב לגבי זה בנוגע לאיך התחילו לחשוב אחרי ויטגנשטיין.

שאלה: אני לא מבין מה בעצם הרעיון לגבי התנ"ך שהצגת? למי הרמב"ם התייחס כשהוא אמר שזה לי'פשוטי העם'. דוד המלך בתהילים כל הזמן מתאר את ה' ולהגיד שהוא 'פשוט עם' זה קצת קשה.

הרמב"ם אמר את זה לגבי שכר ועונש. וזו באמת אמירה קשה. דווקא ספר תהילים יותר נקי מזה, הוא מתאר בעיקר יחס לקב"ה ולא תיאורים של הקב"ה. כמה בעלים מודעים לזה שכשהם אומרים לנשיהם "את הכי יפה בעולם" היופי הוא דבר שתלוי בעיני המתבונן. שזה לא דבר אובייקטיבי. תוך כדי שהם אומרים את זה הם יודעים שהאהובה שלהם היא לא הכי יפה בעולם מבחינה אובייקטיבית, אלא מבחינת היחס שלהם אליה היא באמת הכי יפה מבחינתם.

אז מילה על ההתמודדות עם הטענות של ויטגנשטיין. יש כמה סוגים של טענות, לא נרחיב היום אבל נרחיב בהזדמנות שאתה מתעלם מהחוויה הדתית. אנשים מרגישים נוכחות של אלוקים בחייהם, ולכן אתה מתעלם מכך שהם כן מתבססים על משהו. זו טענה מאוד פשוטה.

טענה אחרת היא, שאלוקים ממלא כמו במתמטיקה שיש לך כל מיני דברים בגודל p או k שהם ממלאים פונקציה, גם אלוקים ממלא פונקציה. זה נורא דומה לרמב"ם, שהיא אפשר לתאר את הקב"ה אבל אפשר לתאר את פעולותיו. אדם יכול לא להכיר את הקב"ה אבל להכיר את ההשפעה של הקב"ה על חייו. כמו שפעם שאלתי מישהו שעשה דוקטורט בפילוסופיה של המתמטיקה ואמרתי לו שאני מבין מצוין מה זה נגזרת, אבל אני לא יודע מה זה אינטגרל. אני מבין את זה פרקטית, במשוואה, אבל אם אני אומר הנגזרת מהו, אני יודע שזה שיפוע של המשיק בנקודה. אבל לאינטגרל אני לא מבין את המשמעות. הוא אמר שאף אחד לא יודע ושנשפך על זה המון דיו. (הרב מתכוון לקשר שבין ביצוע האינטגרל שהוא תהליך הפוך לנגזרת, כאשר ידוע לכל שהאינטגרל עצמו הומצא או פותח כדי לחשב שטחים שעקומות חוסמות)

ניקח את i , שהוא שורש של -1 . זה לא מסתדר עם המחשבה הבינארית של בני אדם, אין לך $4i$ תפוחים. אין לזה שום ביטוי במציאות, אנחנו מבינים רק איך זה עובד בפונקציה, כל האלקטרוניקה. אחמדינאגיאד לא יכול לעשות כלום עם i , אנחנו מבינים בדיוק מה זה עושה אבל אין לנו איך לדמיין את זה. והם נקראים דימיוניים בגלל שאין אנו יכולים לראותם במציאות. הפיסיקה מלאה עם זה, מלאה עם דברים שאין לנו שום אחיזה מציאותית, אבל אנחנו מבינים את זה בפונקציה. אפילו המושג מרחב זמן-מישהו מבין את זה באמת? מוכח, שמחבר וזמן הם מימד אחד. מישהו מבין את זה?

כשהייתי ילד, זה היה שיא המודה, לעשות סרטים מצוירים שיסבירו את תורת היחסות של איינשטיין. כל מיני, היה אחד שהקרנו עוד פעם ועוד פעם, שתאום אחד עולה לחללית והוא טס במהירות האור, וכשהוא חוזר, הוא מגלה שאחיו הזדקן מאוד ואילו זה בחללית צעיר מאוד. זה מסביר משהו?! זה לא מסביר כלום!
זה רק מסביר את החיצוניות של המושג. נכון, לפי איינשטיין זה יהיה נכון. אבל זה לא מובן.

איינשטיין לא קיבל את המכניקה הקוונטית, כי הוא אמר שהקב"ה לא משחק בקוביות. עד שבאו שתי חוקרים צעירים ואמרו שהבעיה שיש לנו שמתארים את החלקיקים כמו כדורים בעולם תלת מימדי, אבל העולם הוא לא תלת מימדי, לפי תורת המיתרים יש 17? 18? מה זה אומר שיש לנו עוד מימדים?! במקום לדבר על הכדורים הזעירים, מדברים על מיתר, מן נחש כזה שמתנועע, מה אמרתי עכשיו בכלל? הכל מסתדר עם היחסות הכללית והמכניקה הקוונטית, הכל בסדר, הקב"ה לא משחק בקוביות. רק מה, אמרנו גיבובי מילים.

חוקרת פילוסופיה באנגליה כתבה ספר שלם-המטפורה לשפה הדתית והמדעית. היא מראה שזה ממש דומה. לדוגמה, איך מתארים גל שמתפשט? מישהו יודע? כדורי ביליארד בהתנגשות. כאילו שהמולקולות הם כדורים. משתמשים במדע במטפורות כל הזמן. אנחנו מדמיינים דברים לפי מה שאנחנו מכירים, משחק ביליארד או משהו, ומזה אנחנו מנסים לדמיין את המדע. כשאנחנו מנסים לדמיין את המציאות דרך המדע, אנחנו משתמשים במושגים שאנחנו מכירים כבר.

ההבדל בין התיאוריה המדעית לדתית, זה שבתיאוריה המדעית אפשר לחזות את תוצאות הניסוי ו..

שאלה: אתה אומר בעצם שהשתמשו בו כדי להמציא משהו שלא קיים במציאות, מה זה משנה בעצם? אני המצאתי משהו, ועכשיו הוא קיים במציאות ה"בערך" שלנו.

לא! לא! לא! לא דיברנו על קיים או לא קיים. אמרנו שנשמור את זה לפעם אחרת. תחשוב כמו בחור ישיבה, לא כמו הדוסים האלה שמה שמעסיק אותם כל היום זה קיום או אי קיום האל. זה הרגע שבו אני אמור להוריד את הכיפה, אבל לא בא לי היום. אי אפשר לשוחח אם כל הזמן השאלה שמטרידה אתכם היא אם אלוקים קיים ומניח תפילין.

שאלה: כל דבר שאמרת לגבי המטפורה המדעית. זה מחייב שכל דבר שקיים אני רק מכיר אותו בערך?
לא, לא. עוד חלון אחד, נפתח ונסגור.

יש שתי תפיסות של המדע. אחת אומרת שאנחנו ממש ממש מתארים את המציאות, והשנייה אומרת שאין קשר בכלל בין מה שאנחנו אומרים לבין היקום. היקום הרבה יותר כאוטי והרבה פחות מובן ממה שאנחנו אומרים. ואפילו שאנחנו אומרים $E = mc^2$ שיטה אחת תגיד שאלה סמלים שבאמת מתארים באמת את היחס בין אנרגיה למסה. השיטה השנייה (הנומליזם) תגיד שכלום! אין כזה יחס! פשוט ככה האנושות מתארת את היקום. אין לזה באמת שום קשר.

אני חייב לומר שאני לא מקבל את העמדה הקיצונית הזו- לא בהקשר המדעי ולא בהקשר אחר. אבל, אם תגיד שזה במדעים, תגיד את זה גם על הקב"ה.

תלמידיו של ויטגנשטיין פתאום הבינו שלשפה הדתית אין את היכולת לחזות את העתיד. אם אתה לא נומליסטי, אתה אומר שיש איזשהו יחס בין המילים שלנו לבין המציאות. עובדה שאנחנו חושבים. שוב, אפשר להגיד שהכל דימויים ולא נכון בכלל. אבל הם הולכים לפי השיטה שזה כן קשור למציאות.

ואז ההבדל בין המדעים לבין הדת יהיה מהי הפונקציה, ולא מהי השפה. המדע ייתן פונקציה שהיא טכנית. ממשית במובן הזה שאפשר לעשות פצצת אטום ולהפיל אותה על הירושימה. הפונקציה של השפה הדתית היא אחרת, היא פחות מדידה או לא מדידה בכלל. אבל זו לא בעיה של שפה, זו תהיה הבעיה. המדע במאה ה-20 השתמש בהמון דימויים שאין להם שום אחיזה במציאות, ואת זה ויטגנשטיין לא יכול היה לדעת. לדבר על עוד מימדים חוץ ממימד זמן אין לזה שום אחיזה במציאות שלנו. האחיזה שלנו היא זו שזה רק עובד בפונקציה. כמו i גם. יש המון המון דברים כאלה שגילינו, הכי הכי מדהים הוא שגילינו שאם אתה מאיץ חלקיק ומודד אותו פתאום מתגלה שהמדידה הקודמת השתנתה- זה הרבה יותר מופרע מהדת. מה זה אומר? שאפילו התפיסה של הזמן לא נכונה, היא מוטעת. אנחנו חיים עם הזמן, עובדים עם הזמן, אבל הוא לא נכון. זה לא נכון שהזמן הוא רץ קדימה.

במעבדת פיסיקה אפשר לגרום לכך שהזמן ירוץ אחורה. במקום שיהיה עכשיו 23:30, יהיה פתאום 23:00. על זה רוג'ר פנרוס כתב ספר. רוג'ר פנרוס הוא המתמטיקאי שעבר עם סטיבן הוקינג, וקיבל פרס נובל. הוא פחות מוכר כי הוא לא נכה, והוא לא יוצא כל הזמן עם אמירות תיאולוגיות. הוא כתב ספר שנקרא: The Emperor's New Mind. על אותו בסיס של "בגדי המלך החדשים", ספרו נקרא "תודעת המלך החדשה". הוא אומר שהמלך עירום. ואנחנו לא מבינים שהמלך עירום- אנחנו לא תופסים את המציאות בצורה נכונה. הוא כל הזמן מדבר על זה שאנחנו לא תופסים את הזמן בצורה נכונה.

אפשר לפתור את הבעיה של השפה הדתית עי זה שאנחנו מעבירים אותו לתחום של החוויות ושל השמירה. אנחנו יכולים לפתור את הבעיה על ידי המעבר לפונקציות בעזרת מושגים שאותם עצמם אנחנו לא מבינים. הוא לא חוזה, אבל הוא כן משמעותי בחיי אדם. אבל שום דבר לא קשור לשאלה של אלוהים קיים או לא קיים, שימו לב. אם אנחנו כנים, יכול להיות שאלוהים לא קיים בכלל! וגם יכול להיות שאלוקים קיים והוא לא מקיים שום פונקציה בחיי אדם! המילים משמעותיות, יש להם הקשר, זה לא גיבובי מילים, אבל זה לא אומר כלום לגבי קיום האלוהים. יכול להיות גם הפוך, שהקב"ה קיים, אבל לא ממלא איזשהי פונקציה. שתי הדברים לא קשורים. אבל מה שזה כן אומר, זה שיש משמעות למילים. כשאני אומר הקב"ה אני אוהב אותך, אפילו מילים כאלה רדודות, יכול להיות שהם מאוד משמעותיות. כמו שאני אומר בפיסיקה $E = mc^2$. המילים עצמם ממלאות פונקציה למרות שהם לא לגמרי מובנות.

בהזדמנות אחרת נדבר על ההגות ההפוכה- וכל זה דיברנו בעקבות ויטגנשטיין. ישנה דיעה שהוא טעה לגמרי. וכל מה שאנחנו עכשיו קשור לאסכולה הפילוסופית שנקראת האסכולה האנגלו-אמריקאנית, שהם חושבים שהכל טמון בשפה. אבל הפילוסופים האירופאים מהמאה ה-20, חשבו שהכל לא נכון מהיסוד, שכל החשיבה הזו לא נכונה. שלא תחשבו שמה שאמרנו זה סוף פסוק, אבל יש שיטה שהיא אחרת לגמרי. שנקודת המוצא שונה לחלוטין. אבל על זה פעם אחרת, תפיסה דתית אחרת, תפיסת החיים אחרת, הכל

אחר. הכשרון של לוינס הוא להגיד שהכל לא נכון, לא נכונות מהיסוד. הן נתונות באיזשהי טעות או אשליה- כל התפיסות היווניות הן אשלייה.
אם תרצו עוד שיחה עמוקה פילוסופית, נדבר על לוינס. ועל איך זה קונטרה לכל התפיסה הזו. אולי לא תסכימו, אבל זה יזיז אתכם באיזשהו מקום. אולי תתנגדו לזה, אבל זה אחרת לגמרי.
לילה טוב!